

יש קסם מרתק ועצמה רבה בפרקים הקצרים של הסיפור, בדרך בה מנצל שדה את חומר הגלם שמספקים לו הסיפור המקראי ומקורות קדומים אחרים, ואף בהיסטוריוסופיה הא-הוימנית, הפסימית והדטרמיניסטית שלו, על-אף חוסר-המקוריות שבה. מקוריות רעיונית אינה חייבת להיות תכונתו של סופר; ואילו פנחס שדה מתגלה כאן כסופר אמיתי כשהוא מצליח לתת לרעיון פילוסופי גיבוש ספרותי מעולה. לא מכבר אמר שדה כי למד מן ההיסטוריונים הקלאסיים ומקלייסט את סוד סיפור-העלילה המצומצם והעשיר. דומה כי יותר מכל דומה "מות אבימלך" ל"כה אמר זרטוסטרא" של ניצ'ה, בתכנון כבעיצובו.

זהו ספר שהוא—חרף ההסתייגות הצפויה מדעותיו—מיוחד במינו, רב-השראה, פיוטי ודימוגי, בו מגיע שדה אל שיא יכלתו; כאילו לא היו ספריו הקודמים אלא פרודור המוליך עד כאן.

י. ש.

השטן במוסקבה

כדי להביא את השטן לבירתה של ברית-המועצות זקוק סופר לא רק להרבה "כוח המושך" כי אם ל"כוח הדוחף" הזק שבע-תיים. הברחה מן המציאות הסובייטית חייבת להיות שרשית ביותר, והרתיעה מכל גילוייה—עמוקה וסולדת כאחת. למיכאיל בולגאקוב היו כל התכונות האלו, ובספרו האחרון והגדול ביותר הצליח להביע את הסתייגותו הרבה מן המשטר הקומוניסטי ומהשפעתו על עיצובם של יחסי הבריות.

הספר כולל ערבוביה שלמה של נושאים הניתנים כולם בשלושה מישורים. המישור האחד הוא תעלוליו של השטן המתעלל באנשים ובמשטר. המישור השני הוא משפטו וצליבתו של ישוע על רקע העימות שבין ישוע ותלמידו לבין פונטיס פילאטוס. הרובד השלישי הוא האהבה בין גבר ואשה—האמן ומרגריטה את המוטיבים העיקריים בכל שלש העלילות אפ"ר לראות במאבק שבין טוב לרע, שהיא

מות אבימלך

אבימלך מלך שכס הוא גיבור מיתולוגי של סיפור תמציתי ורב-עצמה. יותר מכל גיבורי האחרים של פנחס שדה, מתאים אבימלך להצגה הספרותית של הנוסח הפילוסופי ל"מצבו של האדם", שהוא עיקר כל יצירותיו עד כאן, ומן-הסתם גם להבא.

שדה הוא סופר "מונוליטי" במובן זה שגירוי פועלים תמיד עליפי אותה נוסחה. חייב הם אינם אלא פרודור ארוך וחסר-משמעות אל המוות. אבימלך נאבק על השלטון ואוחז בידו את מוסדותיו כאילו השתתף במשחק שבו בני-האדם המשתתפים לכאורה במאבק בין הטוב לרע אינם אלא משחקים משחק-חיים שהוא הסר-ערך כשלעצמו. אבימלך אומר לפנחס הכוהן: "כל עוד חי אני על פני האדמה, תהי לי האדמה, כך אמרתי בלבי, רק במת משחק. גם החטא, גם החן, גם המר, גם המתוק, הכל משחק יהיה בידו..." וקודם-לכן הוא מנסח במשפט אחד את תמצית דעתו על קיום האדם: "אך יוכל היות שאין יתרון בעיני האל לטוב מן הרע, ואולי אין הם נחשבים בעיניו כלל, ואין החיים אלא כמשחק לפניו". על כך משיב הכוהן בלחיש: "הרי זו חזות מבעיתה".

הדבר היחיד בעלי-המשמעות בחיי האדם עלי-אדמות הוא החלום. כאן סיטה המחבר מסיפור-העלילה ופונה להרצאה על-פני שני עמודים, תוך שהוא צולף בפסיכולוגיה לזרמיה. החלום הוא "אותו פתח אשר דרכו באים אנו במגע עם המלכות הנסתרית המושלת, ממחשכיה, בכל, ואשר שמץ ממנה יגונב אלינו בחלום או בדברי המשוררים והחזוים האמיתיים". פירושו של החלום פשוט: "המאורע העתיד לבוא הן כבר הוזה וקיים הוא. לאמיתו של דבר, אלא שעודנו ממתין לבוא שער-תלום החלום הוא אשר יכול לבשר לנו את העתיד לבוא". לכן חייו של אבימלך הם, למעשה, הגשמת החלום שחלמה אמו. לכן משמעות יש רק למותו של אבימלך "ועלייתו השמיימה בזרועות אמו".

* פנחס שדה: מות אבימלך ועלייתו השמיימה בזרועות אמו; הוצאת שיקן, 1969; 99 עמ'.

שהצמיחה המהפכה. תושבי רוסיה מוסיפים להיות גיבורי של גבול, שהשפעתו ניכרת מאד ביצירת בולגאקוב.

כשם שהמחבר הופך את המציאות למיתוס כך הוא מנסה להפוך את המיתוס על צליבתו של ישוע למציאות, ולא עוד אלא מציאות מתמדת וקיימת, שמיצויה הוא המאבק בין טוב לרע. לפי השקפתו של בולגאקוב, הרע הוא הכרח שבלעדיו אין קיום לטוב. שניות זו היא תמצית החיים. עמידתו של ישוע מול צילבו נמשכת והולכת, ואין ספק שבולגאקוב ראה עצמו בחינת ממשך משנתו של ישוע מול המהפכה הבולשביית. בכך קדמו לבולגאקוב הוגי דעות רוסיים במאה ה-19 שראו את עיקר החיים המאבק הנצחי שבין "כוחות אלוהיים לכוחות דימוניים".

כמוטו לספרו מצטט בולגאקוב את "פאוסט" לגיטה ומביא את הכרזת מפיסתופל: "אני חלק הכוח ההוא, השוחר תמיד את הרע ויוצר את הטוב". במשמעות זו אפשר לראות את רעיון הנאמנות של האדם לעצמו כרעיונה המרכזי של כל היצירה. כל הרמויות נבחרות—וגם נכשלות—במבחן מוסרי זה. הכפייה בשטן קשורה בכפירה בישוע והמאמין בישוע חייב לראות בשטן את ה"אנטי־כריסט" הקיים בכל הזמנים ומנסה להשתלט על האדם. המשטר הסובייטי הוא אנטי־כריסט, והמלחמה נגדו היא היא הנאמנות לישוע ולתורתו.

בוויכוח הטראגי בין ישוע לפילאטוס מרוכז כל המיסר לצדו של ישוע. פילאטוס הוא שליחו של הכוח הגס, המעמיד את רומא מול מלכות השמיים. החירות האמיתית היא החופש הפנימי של האדם, המקבל את ערכיו ממלכות המוסר והטוב. העלייה על הצלב מתיך נאמנות האדם לעקרונותיו היא שאינה הקרבה, שלעומתה מחווריים כל כוחות השטן והרע בימים רחוקים כזומננו שלנו. רק האמן ואהובתו יוצאים בשלום מ"פרדסו" של בולגאקוב. אמנם, גם בהם מתעלל השטן, אך הם השנים מאמינים באהבתם ושומרים אמונים לעצמם. על־ידי כך גובר ה"רוחני" שבהם על תעלולי הכוחות הרעים, והם זוכים לחסדו של המספר.

הגרעין לקשת מגוונת של בעיות דת ומוסר, חברה ופילוסופיה, אך הספר כולו מעוצב ביכולת אמנותית הרוויה הומור וסאטירה, לעג ושגינה לדמויות ולאירועים כאחד. זהו עולם מלא צבעים וקולות ורחוק מן הריאליזם הסוציאליסטי. למעשה, סותר בולגאקוב את הממשותף הסובייטי ומורד בה בכל שורה של ספרו. הוא אינו מקבל את התורה התופסת את האדם ואת העולם בשחור־לבן ומרדדת לגמרי את הקיום האנושי.

בולגאקוב מתעניין בפרטים הקטנים, וככל אמנ־אמת הוא מחפש בהם את גילוי של המופשט ושל הכללי. את חיפושיו הוא עורך באמצעות המרידה ב"תבונה הטהורה", והעקרון המנחה אותו הוא שהכל ייתכן בעולמנו, כולל נסים־ונפלאות. "הנסתר" שבחיים חשוב לא־פחות מן ה"נגלה", והקשרים הקיימים בין האדם לעולם המיטאפיזי חזקים הרבה יותר ממה שאנו משיגים בכל חמשת החושים שלנו. הקיום הוא אי־ראציונלי, ואם אפשר לתפסו בכלל הרי זה רק בעזרת המיתוס, האגדות והדמיון. כל הצורות האלו אינן צורות בלבד; הן מלאות תוכן ומשמעות "ריאלית" בעלת משמעות מהותית ביותר.

אל העולם הדמוני הזה, יציר־השטן, מביא המחבר את ארחה מוסקבה בשנים הראשונות שלאחר המהפכה. אפיקורסות גדולה מזו, כ"מדומה, לא יכול אפילו השטן להמציא. התרשיבים, החיים בשיגרה אפורה, מאבדים פתאום את הקרקע מתחת לרגליהם ונופלים לתוך זרועותיו של מיתוס ההפקר. העולם המאטריאליסטי ניטל בסיסו ממנו, והאנשים מתגלים בכל קטנותם, כפי שהיו בימי הצאריים. אך לא רק האנשים כושלים; גם מוסדות נכבדים כאגודת הסופרים וועד־הדיירים מלאים שחיתות ובטלנות. באחת הסצינות מתאר המחבר חליפה ריקה, היושבת במשרד ומלאה ספסים. לאחר שהפקיד חוזר לתוך בגדיו הוא מאשר את כל החלטותיה של החליפה הריקה... אין כל זכר ל"הומו נובוס"

* מיכאיל בולגאקוב: השטן במוסקבה; תרגום: א. ר.; עם עובד / ספריה לעם, 1969; 374 עמ'.

אליקום : ספר ההזיות

בחלקה האחרון של הטרילוגיה המספרת על חיי אליקום חוזר מחברם של "חיי אל-יקום" ו"בסוף מערב" במסע־הזיות, הנמשל כמסע־רכבת, אל תוכן וברן של מציאות יות והתרחשויות אותן תיאר בספרים הקודמים, מתוך כוונה לרדת עד תכלית משמעותן. עלילות שני הספרים הקודמים היו אפוא חיצוניות, עלילות־משחק, שמטרתן להמשיך ולהניע את החיים עד בואו המייד של יום הגאולה, ציפיה שבמהלכה מקפץ כנראה אליקום את צלילות־דעתו. "יום אחד ויחיד של היותי גופל וגלוי עיניים, אשר מחזה שדי יחזה... הן לשמו של הרגע הזה התפללתי ומפוחו חזרתי וקמתי מן המפלוח". זהו מסע פיוטי רב־השראה, רווי חכמה נוגה, אל העבר, בחיי פוש אחר ההתגלות והסיום הגואל. ברוחו קרוב "ספר ההזיות" הרבה יותר ל"חולות הזהב" של ראשיתו של תמוז כמספר מאשר אל שני החלקים האחרים בטרילוגיה. זאת על אף שמסע ההזיות, המתרחש כשאליקום בן ה־44 יושב בבית מחסה ואגב קריאה בעתון יומי, מחזיר אותו לא רק אל "חולות הזהב" של הילדות התמה והטהורה אלא גם אל עלילות הפיקארסקה והאהבה האירוטית מן החלק הראשון והשני של הטרילוגיה. אכן, במסגרת רחבה יותר ראוי היה להקדיש תשומת־לב מפורטת לשאלה אם יש הומוגניות בין החלק המשלים של הטרילוגיה לחלקיה הראשונים. וכן גם לשינויים החלים בדמותו של הגיבור, חריפים עד כדי כך שדומה כאילו רק עלילות־חיים חיצוניות מחברת את אל־יקום זה ל"אליקום" האחרים. זו שאלה נכבדה, אך במסגרת קצרה זו מן הדיון לקבוע כי "ספר ההזיות" אין בו רק משום חיפוש של תיקון לנשמת הגיבור אלא יש בו משום תיקון לדמותו של בנימין תמוז כמספר, החוזר בעצמו, ממש כגיבורו, אל העבר הרחוק יותר, שאיננו רק

מיכאל אפאנאסייביץ' בולגאקוב נולד בקיוב בשנת 1891. אביו היה פרופיסור באקדמיה תיאולוגית, ובכך אולי הסבר לויקתו העמוקה של הסופר לדתיות הנוצרית. בולגאקוב למד רפואה ועסק בה ארבע שנים בלבד. בראשית המהפכה פירסם סיפורים ורומן־ביכורים בשם "הגווארדיה הלבנה", שעובד למחזה בשם "ימי הטורבינות". מחזותיו האחרים נפסלו על־ידי הצנזורה ובגיל צעיר ראה עצמו בולגאקוב מיותר במחנה הסוציאליסטי. החל משנת 1927 לא ניתן לו לפרסם אפילו שורה אחת. אין תימה אפוא שלא מצא את מקומו במציאות הסובייטית.

מכאן והלאה גנו כל מה שכתב. ב־1930 עשה מאמץ לצאת מרוסיה, ובמכתבו לממשלה הסתיר עד כמה אין מקום ליצירותיו ברוסיה המהפכנית. הוא מעלה את "היסודות המופיעים" בסופרי הסאטיריים: הצבעים השחורים המיסטיים (אני סופר מיסטיקן) המבטאים את הכיעור האין־סופי של הווי־חיינו; הרעל בו ספוגה לשוני, הספקנות העמוקה בנוגע למהפכה העוברת על ארצי הנחשלת... והעירק־תיאור תכונות אפיים הנורא של בני עמי שגרמו, זמן רב לפני המהפכה, ייסורים כה עמוקים למורי ורבי, סאלטיקוב־שצ'ד־רין... בכל שנות עבודתי הספרותית הוכיחה העתונות הסובייטית פה אחד ובלהט שאין דוגמתו, כי ליצירותיו של מ. בולגאקוב אין קיום בבירת־המועצות, ואני מצהיר בזאת כי העתונות הסובייטית צודקת בהחלט".

גם וידוי זה לא הועיל לסופר, והשלטונות לא הניחזו לצאת. בולגאקוב חי בעוני ובכדידות עד למותו במרס 1940. מחלותיו הקשות ועורונו לא מנעוהו מלשקוד על יצירותיו. שתיים־עשרה שנה עסק בכתיבת "השטן במוסקבה", שהיתה צוואתו הרוחנית. בסוף שנות ה־50 החלה הריהאביליטציה הספרותית שלו.

י. פ.

* בנימין תמוז: אליקום—ספר ההזיות; עם עובד / ספריה לעם, 1969; 176 עמ'.